

Solaris – Anything Goes

Solaris od Stanisława Lema patří k neznámějším sci-fi příběhům vůbec, a to hlavně díky tomu, že to není jen sci-fi. Co to tedy je? To není snadné popsat. Interpretace tohoto Lemova díla lákají další tvůrce již po desetiletí. U nás k nim přibyla nevšední divadelní hra, jejímž autorem je René Levínský.

Na první pohled je Solaris technická, „hard“ sci-fi s prvky horroru. Děj novely se odehrává v budoucnosti na vzdálené planetě dvouhvězdy. Planeta je pokryta téměř beze zbytku oceánem, který však netvoří voda, ale koloidní, makromolekulární substance, která vykazuje velmi složité chování. Vytváří dočasné útvary velikosti katedrál, které mohou nebo nemusí být zpodobněním matematických struktur; stabilizuje oběžnou dráhu planety, takže ta se nezřítko do jednoho ze svých sluncí, jak by jí jinak bylo předurčeno; dokáže napodobovat předměty, které jí lidé předloží. Po mnoha desetiletích zkoumání tak převládá mezi vědci představa, že oceán na Solaris je živá, možná dokonce rozumná bytost, s níž se však nedaří komunikovat. Experimenty vycházejí pokaždé jinak, oceán je „náladový“, vědci sestavují obsáhlý katalog jeho chování, ale nedovedou z toho nic vyvodit.

Na planetě se nachází pozemská výzkumná stanice, kde pracuje trojice vědců. Děj novely začíná ve chvíli, kdy k nim přibude čtvrtý – psycholog Kris Kelvin. Už pár minut po příletu je zmaten tím, v jakém stavu stanice a její obyvatelé zastihne.

Stál jsem pod stříbrným trychtýřem, vysokým jako chrámová loď. Po stěnách sbíhaly dolů svazky různobarevných trubek a mizely v kulatých kanálech. Otočil jsem se. Ventilací šachty hučely a vysávaly poslední zbytky jedovaté planetární atmosféry, která sem pronikla při přistávání. Doutník kontejneru, prázdný jako puklá motýlí kukla, stál na vrchlíku koule zapuštěné do vyvýšené kovové plošiny. Jeho vnější stěny byly opáleny do špinavé hnědi. Sestoupil jsem po malém svažujícím se můstku. O kus dál byla přivařena na kovové pláty vrstva drsné plastické hmoty. V místech, kudy jezdily samozdvížené podvozky s raketami, byla sedřena až na holý kov. Kompresory ventilátoru pojednou umlkly a zavládlo absolutní ticho. Rozhlédl jsem se poněkud bezradně, čekal jsem, že se objeví nějaký člověk, ale pořád nikdo nepřicházel. Jenom neonová šipka ukazovala směrem k nehluchně běžícímu pohyblivému chodníku. Vstoupil jsem na něj. Strop haly splýval krásnou parabolickou křivkou dolů a přecházel v rourovitou chodbu. Ve výklencích tu ležely hromady tlakových lahví, nádrží, prstencových padáků, beden, všechno naházeno jakoby v pospěchu, bez ladu a skladu. To mě také zarazilo. Pohyblivý chodník končil v místech, kde se chodba rozšiřovala v okrouhlou halu. Byl tam ještě větší nepořádek. Pod hromadou plechových konví se roztékala louže jakési olejové tekutiny. Vzduch byl prosycen silným nepříjemným pachem. Na různé strany se rozbíhaly stopy bot otisknuté zřetelně v onom lepkavém mazu. Mezi plechovými kanystry se povalovaly zmuchlané telegrafní pásky, roztrhané papíry a různé smetí, jako by ho sem někdo vymetl z kabin. A opět se rozsvítila zelená šipka; tentokrát ukazovala k zeleným dveřím. Za nimi byla chodba tak úzká, že by se v ní jen stěží vyhnuli dva lidé. Světlo sem vnikalo stropními okny s čočkovitými skly; okna směřovala přímo k obloze. Další dveře pomalovaně zelenobílou šachovnicí. Byly pootevřeny. Vstoupil jsem dovnitř. Polokulovitá kabina měla jediné panoramatické okno; hořela v něm obloha potažená mlhou. Dole se hluše převalovaly černavé hřbety vln. Ve stěnách bylo plno otevřených skříněk. Povalovaly se v nich přístroje, knihy, sklenice se zaschlou sedlinou, zaprášené termosky. Na špinavé podlaze stálo pět nebo šest mechanických kráječících stolků, mezi nimi několik křesel s čalouněním, které zplihle viselo, protože z něho vypustili vzduch. Jen jedno bylo nafouklé; opěradlo bylo sklopeno dozadu. Seděl v něm malý, hubený muž s obličejem spáleným od slunce. Kůže na nose a na lících kostech se mu loupala ve velkých cárech. Poznal jsem ho. Byl to Snaut, Gibarianův zástupce, kybernetik. Svého času uveřejnil v solaristickém almanachu několik docela originálních článků. Osobně jsem se s ním ještě nikdy nesešel. Měl na sobě síťovou košili, jejímiž očky se tu a tam prodíraly šedivé chlupy, pokrývající jeho plochou hrud', a kalhoty se spoustou kapes, jaké nosivají montéři, kdysi zřejmě bílé, teď však na kolenou potřísněné a na mnoha místech propálené chemikáliemi. V ruce držel hrušku z plastické hmoty, z jakých se pije v kosmických lodích bez umělé gravitace. Hleděl na mne jakoby oslněn prudkým světlem. Hruška mu vypadla z prstů a několikrát poskočila po podlaze jako míček. Vytéklo z ní trochu průzračné tekutiny.

Z obličej se mu pomalu ztrácela všechna krev. Byl jsem příliš překvapen, než abych byl schopen ozvat se. Tato němá scéna se prodlužovala, až konečně nějakým nepochopitelným způsobem přešel jeho strach na mne. Udělal jsem krok k němu. Schoulil se do křesla.

„Snaute...“ zašeptal jsem. Škubl sebou jako zasažený proudem. Hleděl na mne s nepopsatelným odporem. Zachroptěl:

„Neznám tě, neznám tě, co chceš?...“

Rozlitá tekutina se rychle vypařovala. Ucítil jsem vůni alkoholu. Pije? Je opilý? Ale proč se tak bojí? Stál jsem dosud uprostřed kabiny. Kolena jsem měl ještě změkklá, v uších jakoby vatu. Tlak podlahy na chodidla jsem přijímal jako něco dosud ne zcela bezpečného. Za vypouklou okenní tabulí se jednotvárně pohyboval oceán. Snaut nespouštěl ze mne překrvené oči. Strach z jeho obličej zmizel, ale nezmizel z něho nevýslovný odpor.

„Co je ti?“ zeptal jsem se polohlasně. „Jsi nemocen?“

„Staráš se...“ řekl dutě. „Aha. Budeš se starat, co? Ale proč o mne? Já tě neznám..“

„Kde je Gibarian?“ zeptal jsem se. Vyrázilo mu to na okamžik dech, jeho oči zeskelnatěly, něco se v nich rozsvítilo a zhaslo.

„Gi.. Giba...“ vykoktal, „ne! Ne!!!“

Roztřásl se bezhlasým, hloupým chrapotem, který však okamžitě ustal.

„Přišel jsi za Gibarianem?...“ řekl téměř klidně. „Za Gibarianem? Co s ním chceš udělat?“

Díval se na mne, jako bych mu najednou přestal být nebezpečný; v jeho slovech, ale ještě více v jejich tónu bylo něco nenávislně urážlivého.

„Co to žvaníš...“ zabručel jsem. „Kde je Gibarian?“

Strnul úžasem.

„Ty to nevíš?...“

Je opilý, pomyslně jsem si. Namol opilý. Zmocňoval se mne čím dál větší vztek. Správně bych byl měl vlastně odejít, ale moje trpělivost přetekla.

„Vzpamatuj se!“ houkl jsem. „Jak mohu vědět, kde je, když jsem teprv před chvílí přiletěl! Co se to s tebou děje, Snaute!!!“

Čelist mu poklesla. Znovu ztratil na chvíli dech, ale nějak jinak než předtím. V očích se mu objevil prudký záblesk. Třesoucíma se rukama se chytil opěradla a namáhavě, až mu zapraskalo v kloubech, vstal.

„Co?“ řekl téměř střízlivě. „Přiletěls? Odkud jsi přiletěl?“

„Ze Země,“ odpověděl jsem navztekaně. „Snad jsi o ní už někdy slyšel? Ačkoli se spíš zdá, že ne!“

„Ze Ze... nebesa... Ty jsi tedy - Kelvin?!“

„Ovšem. Proč se tak díváš? Co je na tom divného?“

„Nic,“ řekl a jeho oči rychle zamrkaly. „Nic.“

Přešel si dlaní čelo.

„Kelvine, odpusť, to nic není, víš, zkrátka překvapení. Nečekal jsem tě.“

„Jak to, žes mě nečekal? Dostali jste přece zprávu už před několika měsíci a Moddard telegrafoval ještě dnes z paluby Prométhea...“

„Ano. Ovšem... ano, jenže, však vidíš sám... je tady tak trochu... zmatek.“

„To je,“ odpověděl jsem suše. „Těžko to nevidět.“

Mohli bychom Solaris nazvat filozofickou sci-fi, mnozí to už udělali. Jenže z takové škatulky kouká nuda, akademické mudrování, a to je daleko od pravdy. Mohli bychom se soustředit na dějovou stránku a číst ji jako thriller, což napoprvé udělá asi každý. Mohli bychom být geeky a nerdy a rozebírat novelu vědecky – je taková planeta aspoň teoreticky možná? Budeme vůbec někdy létat ke hvězdám? (Což je to nejhlupejší, co se dá s takovou knihou dělat.) Můžeme se taky vykašlat na škatulky a pronést něco až werichovsky moudrého o tom, že literatura je jen jedna a že dělení na žánry nemá smysl a Lem je Velký Spisovatel (což je), jenže to je plácání o ničem.

Nejlépe snad bude zůstat u poznámky významného amerického kritika Harolda Blooma, že každá výborná kniha je divná. Na její podporu si dovolím jako svědka předvolat třeba Franze Kafku. Myslím, že by se mu Solaris líbila.

Když se na Solaris podíváme v kontextu – bohužel již uzavřeného – Lemova díla, je zjevné, že v ní poprvé zevrubně formuloval názor, který byl pak jeho celoživotním tématem. Je jím nemožnost komunikace mezi civilizacemi, nepřeveditelnost pojmů. „*Kdyby lev uměl mluvit, nerozuměli bychom mu,*“ napsal Wittgenstein. Míněno: svět lva je tak odlišný od světa člověka, že slova jsou k ničemu. Odlišná zkušenost je nepopsatelná a nesdílitelná. V novele *Pánův hlas*, sedm let po Solaris, Lem píše:

Oproti četným domněnkám je pojmová blízkost jazyků všech světových kultur i přes svou různorodost zarážející. Telegram „babicka umrela pohreb ve strelu“ se dá přeložit do jakéhokoliv jazyka - od latiny a hindštiny až po dialektu Apačů, Eskymáků či kmene Dobu. Dalo by se to jistě udělat dokonce i s jazykem starší doby kamenné, kdybychom jej znali. To vyplývá z toho, že každý člověk musí mít matku matky, že každý umírá, že rituály spojené s pohřbíváním mrtvých těl jsou kulturní konstantou, kterou je rovněž počítání času. Jenomže jednopohlavní bytosti nemohou znát rozdíl mezi matkou a otcem a takové, jež by se množily dělením jako prvoci, by si nemusely vytvořit dokonce ani pojem rodiče jednopohlavního. Nedospěly by tedy k významu „babička“. Bytosti, které by neumíraly (améby, dělíce se, vlastně nehynou), neznaly by ani pojem smrti, ani pohřbu. K tomu by musely anatomii, fyziologii, vývoj, historii a zvyky člověka poznat dřív, než by byly schopny dojít k výkladu tohoto pro nás zcela jasného telegramu.

Mimochodem, asi nejdál dotáhl Lem svůj pesimismus ohledně kontaktu ve své úplně poslední novele, jež se jmenuje *Fiasko* – po ní už psal jen fejetony a eseje. Ta předkládá obraz daleké budoucnosti, v níž lidstvo disponuje prakticky neomezenými technickými možnostmi. Objeví mnohem méně vyspělou civilizaci a snaží se s ní navázat kontakt – napřed opatrně, pak stále důrazněji. Planeta Kvinta, nacházející se ve fázi války mezi dvěma velmocemi, napřed nereaguje, pak začne kontakt aktivně odmítat. Konflikt eskaluje, Pozemšťané použijí sílu a Kvintané v rozporu s pozemskou logikou využijí situaci k hromadné a téměř dokonalé sebevraždě, ke zničení vlastní planety. Poté umožní jednomu z členů posádky přistát, aby viděl důsledky na vlastní oči. Konec je sice otevřený, ale hlubší skepsi – a beznadějnější příběh o setkání civilizací – si lze těžko představit.

Solaris naději skýtá i neskýtá – podle toho, jak ji čteme. Rozvrat morálky na stanici, s nímž se Kevin překvapeně setká, je způsoben novým a strašidelným jevem: ve stanici se zjevují osoby, přesněji snad napodobeniny osob, které tam vysílá oceán a které souvisejí se vzpomínkami či představami členů posádky. Velitel spáchá těsně před Kelvinovým příletem sebevraždu, dva zbylí vědci jsou na pokraji zhroucení. Jsou pod tlakem svých „hostů“:

„(...) To, co se stalo, může být strašné, ale nejstrašnější je to, co se... nestalo. Nikdy.“

„Nerozumím...“ řekl jsem slabým hlasem. Opravdu jsem ani trochu nerozuměl.

Pokýval hlavou.

„Normální člověk,“ řekl. „Co je to normální člověk? Takový, který nikdy nespáchal nic zvráceného? Ano, ale nikdy v životě na to ani nepomyslel? On třeba ani nepomyslel, jenom něco v něm pomyslelo, vysnilo, třeba - před desíti nebo třiceti léty; třeba se před takovou představou ubránil, zapomněl na ni - a nebál se jí, protože věděl, že ono tajemné něco se nikdy nepromění ve skutek. Tak, a teď si představ, že najednou za bílého dne, mezi jinými lidmi TO potká, ztělesněné, připoutané k němu, nezničitelné. Co potom? Co se pak z toho stane?“

Mlčel jsem.

„Stanice,“ řekl potichu. „Pak z toho vznikne stanice Solaris.“

„Ale... co to koneckonců může být?“ řekl jsem váhavě. „Nejsi přece zločinec, Sartorius taky ne...“

„Ale vždyť ty jsi psycholog, Kelvine!“ skočil mi netrpělivě do řeči. „Kdo z nás neměl někdy takový nějaký sen? Vidinu? Vezmi si třeba takového... takového fetišistu, který se zamiluje - cožpak já vím? - do kousku špinavého prádla a který riskuje hlavu, jen aby získal ten svůj ‚nejmilejší‘ odporný kus hadru - to přece musí být zábavné, ne? Člověk, který se předmětu své touhy štítí a zároveň po něm šílí, schopen obětovat pro něj třeba i život, člověk, jehož city lze snad porovnat s city Romea a Julie... Takové věci se přece stávají. Ano, ale snad pochopíš, musí existovat i takové věci... situace... které se nikdo neodvážá uskutečnit, které člověku jen napadly, přepadly v nějakém okamžiku omámení, deprese, šílenství - ať už tomu říkáš jakkoli. A najednou se ono slovo stane tělem. To je všechno.“

Solaris je mimochodem také nejerotičtější Lemovo dílo. Velký polský moralista si ze sexuálních témat zpravidla dělal legraci, parodoval je. Vztah mezi Kelvinem a jeho navracenou mrtvou manželkou však vibruje napětím. Milostné téma má klíčový význam, protože díky němu pochopí Harey aspoň částečně svou nelidskou identitu. Ani v tu chvíli se však nedá mluvit o kontaktu: Harey není poslem planetárního oceánu, ale zrcadlem nastaveným člověku. Zrcadlem, v němž zpětným odrazem zahlédne sebe samu.

Jak známo, Solaris byla třikrát zfilmována. Stojí za připomenutí, že novela vyšla už v roce 1961 – je neuvěřitelné, jak svěže a nadčasově dodnes působí. Poprvé podle ní vznikl dávno zapomenutý sovětský televizní seriál. Roku 1972 natočil svůj slavný film Andrej Tarkovskij. Roku 2002 vznikla hollywoodská verze režiséra Stevena Soderbergha, kde v hlavní roli účinkuje George Clooney. Oba filmy se míjejí s předlohou, každý jinak. Nebudu je zde rozebírat, stojí však za to připomenout, že Solaris je zrádná planeta pro filmaře – inspiruje, ale vzdoruje převodu do vizuálního jazyka. Když pracujete s nepředstavitelným, je snazší chtít po čtenáři, ať si ho představí, než ho divákovi ukázat.

Co se dá s takovou knihou dělat na divadle? René Levínský pracoval s předlohou velmi šetrně. Zachoval Lemovy výtečné dialogy vcelku beze změny, hlavní dějovou linii dokázal zachovat skoro beze změny, což je pozoruhodný výkon vzhledem k rozsahu knihy, k použité ich formě a také k tomu, že Lem se do vědy a techniky pouští dost naplno, svého čtenáře nešetří. (Levínský ve svých hrách ovšem taky ne – Solaris stejně jako *Dotkni se vesmíru a pokračuj* či *Poincarého domněnka* je určena specifické části intelektuálního publika: lidem zběhlým v přírodních vědách.)

Silnou stránkou inscenace je scéna, kde se nakupením bizarně všedních předmětů (vcelku to vypadá jako obsah sklepa zamčeného tak v roce 1980) podařilo vyvolat atmosféru rozvrácené vesmírné stanice nadmíru přesvědčivě. Oceán projevující se v knize různou fyzickou aktivitou nyní komunikuje akusticky, hraje melodie, což je vtipný způsob, jak ho přivést aspoň za scénu. I přes drobné dodatečné vsuvky do textu, aktualizace a vtípky to je pořád Solaris, nikoli parodie na Solaris.

Sdělení se, aspoň podle mého názoru, trochu posunulo. Levínskému nejde na rozdíl od Lema ani tak o problém kontaktu civilizací, ale obecněji – a aktuálněji – o meze možností přírodních věd, o hranice pozitivistického přístupu. A samozřejmě o tu legraci a vzrušení, když se hraje divadlo na téma, které není zrovna obvyklé.

Ostatně: kdybyste se ocitli v situaci Snauta, Sartoria a Kelvina (o Gibarianovi raději nemluvě) – kdo by přišel navštívit vás?

Hru v současné době uvádí v Praze Divadlo X10.

Z novely Solaris citujeme podle překladu Bořivoje Křemenáka a Ericha Sojky z roku 1972.

Z novely Pánův hlas citujeme podle překladu Františka Jungwirtha a Pavla Weigela z roku 1981.

Z novely Fiasko citujeme podle překladu Pavla Weigela z roku 1990.